

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

יובל סער-הימן, מיכל קרומר-נבו, נור שמעי, סיון רוסי-כרמל, אילנה מירמוביץ,
ליאורה זייתון-אריכא, נועה גלעדי, סילבינה אוליקי, לילך בנדרקר, כפיר בר-יוסף,
שמרית גושן, עידית זמיר, רועי זנדני, ארנון לוי, הדס שלם

באתנוגרפיה פרפורמטיבית זו מוצג סיפורה של קבוצת עובדים סוציאליים, אשר עוסקת בבירור אישי ומקצועי בסוגיות של עבודה סוציאלית ביקורתית. אתנוגרפיה פרפורמטיבית (performance ethnography) היא שיטה חדשנית במחקר איכותני, אשר עושה שימוש בכלים דרמטיים, במקרה זה – שיח רב-משתתפים, כדי לגשר בין תיאוריה, חוויות אישיות, ומחקר, הוראה ולמידה. מצד תכניו מציג המאמר דיון רפלקסיבי הממקם את האישי והמקצועי בעבודה סוציאלית בהקשר של יחסי כוח. תוך כדי כתיבה אישית ועיסוק בסיפור טיפול נדונות שאלות כמו מדי עבודה סוציאלית ביקורתית, ומדי פעולה ביקורתית; ומתבררים מושגים כמו פרקטיקה חסרת נחת, התנגדות, נקודת מבט ומיקום עצמי, לדבר אמת מול כוח, להיות נגוע, הכלה של מורכבות ופוליטיקה של תקווה. מצד מבנהו מציג המאמר את הקבוצה כמדיום חיוני לקיומה של רפלקטיביות ביקורתית ולהפיכת מושגים תיאורטיים מתוך העבודה הסוציאלית הביקורתית, המהווים אובייקט ללימוד פורמלי, למושגים חיים, הנושאים משמעויות אישיות ייחודיות, וגם השלכות לפרקטיקה.

מילות מפתח: עבודה סוציאלית ביקורתית, אתנוגרפיה פרפורמטיבית, פרקטיקה, רפלקציה ביקורתית, יחסי כוח

מבוא

באתנוגרפיה פרפורמטיבית זו מוצג סיפורה של קבוצת עובדים סוציאליים, אשר עוסקת בבירור אישי ומקצועי בסוגיות של עבודה סוציאלית ביקורתית. "עבודה סוציאלית ביקורתית" הוא שם כולל לגישות שונות בעבודה סוציאלית המבוססות על שאיפה לצדק חברתי תוך התבוננות על יחסי כוח חברתיים, ביטוייהם והשפעתם (וייס-גל, לוין

המאמר מבוסס על מאמר קודם שפורסם באנגלית: Shimei, N., Krumer-Nevo, M., Saar-Heiman, Y., Russo- Carmet, S., Mirmovitch, I., Zaitoun-Aricha, L. & Social Work for Change Group Members (2016). Critical social work: A performance ethnography. *Qualitative Inquiry*, 22, 615–623

וקרומר-נבו, 2012; Fook, 2003; Campbell & Baikie, 2012). בין היתר, מציעות גישות אלה חשיבה והתבוננות ביקורתית (critical reflection) על פעולתם של עובדים סוציאליים (Adams, Dominelli, & Payne, 2009b). חולשתה של העבודה הסוציאלית הביקורתית בכך שאינה מספקת די כלים פרקטיים לעבודתם של עובדים סוציאליים (McDonald, 2006). מאמר זה מבקש, בעזרת שימוש באתנוגרפיה פרפורמטיבית, להדגים דיון רפלקסיבי של עובדים סוציאליים השואפים לעסוק בפרקטיקה ביקורתית במסגרת הקבוצה 'עבודה סוציאלית חושבת שינוי'. בדרך זו מבקש המאמר להציג את הפוטנציאל של עבודה סוציאלית ביקורתית לפרקטיקה המקצועית. חלקו הראשון של המאמר מציג בקצרה את שיטת האתנוגרפיה הפרפורמטיבית ואת הקבוצה 'עבודה סוציאלית חושבת שינוי', וגם את הדרך שבה נכתבה האתנוגרפיה הפרפורמטיבית. בחלק השני, שהוא ליבת המאמר, מוצגת הקבוצה באמצעות אתנוגרפיה פרפורמטיבית, כלומר, המחזה של שיח רב-משתתפים. חלק זה של המאמר כתוב כמחזה, טקסט פרפורמטיבי, המתאר מפגש קבוצתי, וחורג מהמבנה הסטנדרטי של מאמר אקדמי. במסגרת השיח נדונות סוגיות מרכזיות בעבודה סוציאלית ביקורתית – פרקטיקה חסרת נחת: ספקות ושאלות; התנגדות; נקודת מבט ומיקום עצמי; סיפור טיפול; דיבור אל מול כוח; להיות נגוע; מהי פעולה ביקורתית; הכלת מורכבות; פוליטיקה של תקווה. לבסוף, נדונה תרומת האתנוגרפיה הפרפורמטיבית למחקר בעבודה סוציאלית ככלל, ובעיקר תרומת הטקסט הפרפורמטיבי המוצג במאמר לידע אודות עבודה סוציאלית ביקורתית.

אתנוגרפיה פרפורמטיבית

אתנוגרפיה פרפורמטיבית (performance ethnography) היא שיטה חדשנית במחקר איכותני, המשתמשת בכלים דרמטיים ואומנותיים, כדי לגשר בין תיאוריה לבין חוויות אישיות, ובין מחקר, הוראה ולמידה (Denzin, 2003; Diversi & Moreira, 2009; Moreira, 2011, 2013; Spry, 2010). בדרך כלל מדובר בהופעה עם טקסט המשוחק מול קהל. הטקסט יכול להכיל סוגים שונים של תוכן: ממצאים מחקריים אמפיריים, יומני חוקר רפלקסיביים, סיפורים אוטו-ביוגרפיים, זיכרונות ספציפיים או קטעי כתיבה יצירתיים של משתתפי הפרפורמנס (Smith & Gallo, 2007). האתנוגרפיה הפרפורמטיבית נולדה בתקופה במחקר האיכותני אשר דניזן ולינקולן (Denzin & Lincoln, 2005) כינו "אתגור המתודולוגיה", תקופה המאופיינת בבחינת צורות חדשות לעריכת מחקר על בסיס עקרונות פמיניסטיים, דמוקרטיים וקהילתיים בעלי אוריינטציה של צדק חברתי. השימוש באתנוגרפיה פרפורמטיבית נעשה בדרך כלל בתוך פרדיגמה ביקורתית

(Alexander, 2005) השואפת לערער על הסדר החברתי ועל יחסי הכוח החברתיים. השימוש במדיום דרמטי יוצר מרחב המטשטש את הגבולות בין החוקר-המציג לקהל, ובין האישי לפוליטי, ובכך מאפשר הבנה חיה של הידע המוצג (Denzin, 2003). בדומה למדיום האומנותי, כוחה של האתנוגרפיה הפרפורמטיבית בפוטנציאל שלה לעורר רפלקציה וליצור מעורבות בקרב כל השותפים – חוקרים-מציגים וקהל. הקהל יכול לתת לטקסט פרשנות אישית המתבססת על המיקום החברתי, המעמדי, המגדרי והאתני שלו, ועל בסיס הרקע התרבותי וההיסטורי שלו, וכך מתאפשרת יצירה של ידע חדש מתוך חוויית הקהל. בסופו של דבר, אמור הפרפורמנס לאפשר עיסוק סימולטני בנושאים תיאורטיים כפי שהם באים לידי ביטוי בחיי היום-יום וחשיפה של זירת חיי היום-יום הפרטית כמקור לידע ביקורתי על המציאות החברתית והציבורית (Alexander, 2005; Finley, 2008).

אפשר למצוא אתנוגרפיות פרפורמטיביות בתחומים שונים של מדעי החברה: סוציולוגיה (Kotarba, 1998; Stephens & Delamont, 2006), תקשורת (Alexander, 2005; Moreira, 2011, 2013), חינוך (Fierros, 2009), לימודי תרבות (Smith, 1993), לימודי פרפורמנס (Conquergood, 2002) ואף סיעוד (Smith & Gallo, 2007). עם זאת, לא מצאנו תיעוד של שימוש בגישה זו בעבודה סוציאלית.

עבודה סוציאלית חושבת שינוי

“עבודה סוציאלית חושבת שינוי” הוא שמה של קבוצת עובדים סוציאליים אשר חבריה מבקשים לעסוק בפרקטיקה ביקורתית. על פי עקרונות של עבודה סוציאלית ביקורתית משמשת הקבוצה את חבריה לכמה מטרות – למידה משותפת, תמיכה, ובהקשרים מסוימים אף קבוצת פעולה. הקבוצה הוקמה בשנת 2013 בעקבות השתתפות של חלק מחבריה בקורסים “תיאוריות ביקורתיות בעבודה סוציאלית” ו“עבודה פרטנית לשינוי חברתי” של פרופ' מיכל קרומר-נבו, כחלק מתוכנית המוסמך במחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב. הקורס חשף את הצורך של משתתפיו ביצירת מסגרת מתמשכת לחשיבה משותפת, כדי לשכלל את היכולת המקצועית לעסוק בפרקטיקה ביקורתית, והקבוצה הוקמה כמענה לצורך זה. נוסף לבוגרי הקורס חברים בקבוצה עובדים סוציאליים נוספים, שהגיעו אליה בעקבות קול קורא, וזה יוצג בהמשך.

מאז הקמתה פועלת הקבוצה ביציבות ומקיימת מפגשים אחת לחודש. הרכב הקבוצה השתנה מעט לאורך השנים, אך לצורך המאמר הנוכחי יתואר הרכב הקבוצה כפי שנראה בעת כתיבת האתנוגרפיה הפרפורמטיבית. הקבוצה פועלת

כקבוצה דמוקרטית ללא הנחיה קבועה, ואת התוכן מביא לכל מפגש אחד החברים בקבוצה.

המאמר הנוכחי נכתב לאחר שהקבוצה פעלה במשך שנה. הרעיון לכתיבתו נולד מתוך רצון של חברי הקבוצה להציג את הקבוצה לפני עובדים סוציאליים נוספים במסגרת כנס של איגוד העובדים הסוציאליים. בחינת התהליך הקבוצתי העלתה כי הקבוצה עסקה בשלוש סוגיות מרכזיות: מהי עבודה סוציאלית ביקורתית?; מהי הקבוצה?; מהי פעולה ביקורתית במסגרת דיון בסיפור טיפול? בהמשך התחלקה הקבוצה לקבוצות עבודה קטנות, ואלה כתבו מחזה לכל אחת מהסוגיות הללו. המחזות נבנו על בסיס דיונים שהתקיימו במפגשי הקבוצה בעבר. מתוקף היותם מחזות, הם נכתבו כשיח רב-משתתפים. שמות הדוברים הם שמות אמיתיים של חברי הקבוצה, אם כי לא בהכרח הם היו הדוברים המקוריים, ולעיתים הושמו הדברים בפייהם במחזה. הטקסטים היחידים שדובריהם הם גם כותביהם הם סיפור הטיפול המוצג במאמר והטקסטים העוסקים בהצגת הכתיבה האישית על השאלה "מהי עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי?". בשלב הבא נערך ניתוח הוליסטי ותוכני (ליבליך, תובל-משיח וזילבר, 2010) אשר מטרתו הייתה לזהות את המושגים התיאורטיים שהדיונים עסקו בהם. במסגרת ניתוח זה שולבו בטקסט קולות מן התיאוריה. הקבוצה ערכה שתי הצגות של הטקסט בפני קהל – בשתייהן הקהל ישב יחד עם חברי הקבוצה במעגל, ובסוף הפרפורמנס נערך דיון בתכנים שעלו.

הפרפורמנס (המחזה)

פתיחה

קול מן התיאוריה

אין תבנית אחת פשוטה לפרקטיקה ביקורתית. הליכה בדרך של שינוי אמנציפטורי אינה יכולה להיעשות בכפייה, אלא צריכה להיעשות בתוך תהליך של משא ומתן עדין תוך כדי רפלקציה ביקורתית, דיאלוג ופעולה. (Stepney, 2006, p. 1302)

מנקודת מבטנו, רפלקציה ביקורתית היא תהליך (ותיאוריה) של חשיפת ההנחות החברתיות שמחזיקים פרטים במטרה ליצור שינוי בעולם החברתי... רפלקציה, אם כן, היא יותר מחשיבה על חוויות בצורה פשוטה. היא משלבת מבט מעמיק על הנחות היסוד שעליהן מבוססות מחשבות, פעולות ורגשות. תהליך זה הופך לביקורתי כאשר נוצרים חיבורים בין הנחות היסוד הללו לבין העולם החברתי, וחיבורים אלו מהווים מצע לפעולות חדשות. (Fook & Gardner, 2007, p. 14)

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

הכוונה ב"דברים קטנים, פעוטים" היא לרצון לשאול שאלות או להתנגד לשיח הדומיננטי, וליצור מרחב שיעודד אחרים ללכת בדרך זו... כדי שהתנועות הקטנות והמרומזות הללו יימשכו, נחוצה יותר מכל הזדמנות לדון ב"דברים הקטנים, הפעוטים" עם עובדים סוציאליים אחרים החושבים בצורה דומה. זו ההזדמנות היחידה שבה יכולים דיאלוגים כאלו להפוך לשיחות מקיפות ולרעיונות גדולים יותר. (Gallop, 2013, pp. 14, 16)

יובל: המייל הראשון של הקבוצה.

נושא: עבודה סוציאלית חושבת שינוי.

תאריך: 11/07/2013

שלום! לפני שנסביר את כותרת המייל נציג את עצמנו: אנחנו עובדים סוציאליים וסטודנטים לתואר שני במחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב. בשנה האחרונה למדנו בקורסים "תיאוריות ביקורתיות בעבודה סוציאלית" ו"עבודה פרטנית לשינוי חברתי" אצל פרופ' מיכל קרומר-נבו. בסוף השנה עלה צורך בקרב רבים מהמשתתפים במסגרת כלשהי שבה נוכל להמשיך לחשוב ביחד, לשתף וליצור אלטרנטיבה ביקורתית לשיח ולפרקטיקה הקיימים כיום בעולמנו המקצועי.

מתוך שיחה עם פרופ' מיכל קרומר-נבו הבנו כי יש עוד עו"סים הזקוקים לבמה ולמרחב קיום ושיתוף של תכנים ביקורתיים, והחלטנו לנסות וליצור קבוצה שתפגש באופן קבוע, ותהווה מרחב שכזה הן במפגשים חודשיים והן ברשת (נשמח לחשוב יחד איתכם איך זה יכול לקרות).

בתור התחלה אנחנו שמחים להזמין אתכם למפגש ראשון שייערך ביום ב',

5.8.2013, בשעה 19:30 במרכז האיכותני במחלקה לעבודה סוציאלית.

בואו בהמוניכם!

הדס: מאז אותה הודעת מייל ביולי 2013 אנחנו נפגשים פעם בחודש. אנחנו 17 נשים וארבעה גברים; כולנו עובדות סוציאליות יהודיות, חיות ועובדות בבאר שבע והדרום; 15 עובדות מופרטות, 5 עובדות לא מופרטות; שלוש עובדות סוציאליות בשירותי הרווחה הציבוריים; סטודנטית אחת, תלמידת שנה ג' לתואר ראשון, 17 סטודנטים לתואר שני, שתי דוקטורנטיות ופרופסור אחת. קבוצה דמוקרטית, ללא הנחיה קבועה. עבודה סוציאלית חושבת שינוי – קבוצת פעולה להרהור וערעור ביקורתי.

לילך: אז מה עושים היום? אולי נדבר על מה זה עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי?

כפיר: נכון, בפעם האחרונה שנפגשנו החלטנו שכל אחד יכתוב מהי עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילו. מישהו כתב?

ליאורה: כן, אשמח לשתף אתכם.

פרקטיקה חסרת נחת: ספקות ושאלות קול מן התיאוריה

אוריינטציה של פרקטיקה חסרת נחת משמעה העדפת שאלות על פני תשובות. כך
אנו יכולים לשמור על עצמנו מפני האמונה המפתה שרכישת ידע, ובהתאם רכישת
תשובות בנוגע לאנשים, הופכת אותנו למקצועיים. (Rossiter, 2011, p. 992)
הפרדיגמה המקצועית של אבחון וטיפול, שרכשתי עם התפקיד והמעמד
המקצועי שלי כאילו הייתה נכס, שכפלה באופן מובנה מצבים של שליטה. מצבים
אלו התקיימו מתוקף הכוח שהיה בידי להגדיר את המציאות של האחר, וכן לשלוט
ולהגביל את עולם המשמעויות של האחר על ידי מתן פרשנות לחווייתו... במילים
אחרות, המעמד המקצועי שלי כלל את האשליה של בעלות על משמעות החוויה של
אדם אחר באמצעות הסמכות והכוח לפרש אותה. (Rose, 2000, 404)

ליאורה: נפגשתי בפעם הראשונה עם המונח 'עבודה סוציאלית ביקורתית' כשהייתי
סטודנטית לתואר ראשון. אני עדיין זוכרת את ההרגשה, כאילו מצאתי משהו שאני כבר
מכירה שעד אז לא היו לי מילים בשבילו: 'הנה! זה בדיוק מה שאני מרגישה'.
עבודה סוציאלית ביקורתית מטילה ספק, שואלת שאלות. זה מקום נכון ומקדם
אבל גם מקום מעייף וקשה. לפעמים אני מבקשת לא לשאול את השאלות, לקבל את
המצב כמו שהוא. נדמה לי שיהיה לי יותר קל בעבודה שלי כעובדת סוציאלית
במחלקה לשירותים חברתיים אם אפסיק לשאול שאלות. לא תמיד זה מצליח, לפעמים
מקננת בי תחושה שזה לא נכון, שאי אפשר להסתכל על המציאות כאילו היא פשוטה,
שהדברים יותר מורכבים. לדוגמה, בפעמים שאנחנו משתמשים במונח "בחירה
חופשית" כאילו הוא מונח פשוט, כאילו באמת לנערות שאני עובדת איתן יש בחירה,
ואילו בפועל המציאות שלהן היא לא כל כך פשוטה, ולא מאפשרת בחירה. ואז אני
מתחילה לחשוב על הנערה הזו שיושבת מולי ולשאול את עצמי, ואחר כך גם אותה:
למה היא לא רוצה ללכת לפנימייה? ומה טוב לה עם אימא בבית? ולמה בחרה לשמור
על ההיריון? ולאט לאט אני מבינה שהינה... נכנסתי לזה שוב.
עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי זה לראות את הנערה שיושבת מולי כאדם שיש
לו ידע לתת לי. נערה שיש לה הורים, אחים, בית ספר וחברים, ויש לה נקודת מבט
ודעה על כל אחד מהדברים האלו שהם חלק מהחיים שלה. אני מאמינה שעבודה
סוציאלית ביקורתית היא לעבוד איתה, מתוך ההבנה שיש לה כוח וידע. גם כשהיא
מתנגדת לי והיא כועסת ורוצה לצעוק ולשרוף, יש לה דעה, והיא מראה לי אותה.
והדעה שלה ממוקמת בתוך הקשר, ונובעת מחוויות החיים שלה, ממפגשים שלה עם
המציאות, בשכונה שלה, במשפחה שלה, בעיר הזו, מתוך זה שהיא מזרחית, בת
למשפחת עולים או ערבייה.
עבודה סוציאלית ביקורתית אינה רק דרך טיפול; זו תפיסה לגבי הקשר שלי עם

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

הפונה שלי – מה יש שם בינינו? מה אני מבינה על החיים שלה? מה היא חושבת עליי? מה זה עובדת סוציאלית בשבילה? מה זה רווחה? אני מנסה לרוב להראות ולראות, יחד איתה, שיש לה ידע. ידע על המציאות ועל העולם בכלל, ובפרט על החיים שלה. ויותר מזה, שהידע הזה נותן לה כוח, הרבה כוח. חשוב לי להיות עם הנערה הזו, להאמין שיש בינינו שותפות, שאנחנו עובדות יחד, היא לצידי ואני לצידה, בכבוד ואמונה בכוח הזה שלה. מנסה לעשות שינוי ביום-יום של העבודה עם הנערות מתוך רצון לשינוי גדול יותר.

וזה גם מה שעבודה סוציאלית היא בשבילי: תנועה, ורצון לשינוי (פעולה ותקווה). הייתי רוצה להגיד שזה שינוי שהייתי רוצה לעשות עם הפונים שלי, אבל במפגש עם השטח עולות בי שאלות רבות על מהו שינוי? מי משיג אותו ואיך? אני מוצאת את עצמי שואלת: האם זה אפשרי בכל מצב? האם תמיד אוכל לראות בפונים שלי שותפים? האם המערכת מאפשרת ביקורתיות או מאוימת ממנה? האם זה יכול לקרות במערכת ממסדית, מורכבת ומסועפת כל כך כמו המחלקה לשירותים חברתיים? לפעמים זה מטעין אותי באנרגיות ולפעמים זו תחושה של "לבד במערכה". כי במפגש עם השטח, עבודה סוציאלית ביקורתית היא מורכבת, לפעמים כמעט בלתי אפשרית ומתסכלת. באותו זמן בדיוק, היא מקום שמרגיש נכון, שהייתי רוצה להמשיך איתו, להבין וליישם אותו.

מיכל: וואו ליאורה, זה ממש יפה!

עידית: מעניין היה לשמוע איך הנערה שלך חווה את העבודה הסוציאלית ה"אחרת" שאת עושה איתה? אולי הפידבק של הנערה הוא זה שמעניק לך את האנרגיות בכדי להתמודד עם הכובד והאחריות שאת מתארת?

שמרית: אני חושבת שכדי להמשיך ולא לאבד אמונה בסוג כזה של עבודה שיש בה רפלקציה אין-סופית והטלת ספק תמידית, צריך לשתף בתסכול ובייאוש וגם בסיפורי הצלחה. זו אחת הסיבות שאני אוהבת לבוא הנה, הסיפורים והתמיכה פה מחזקים אותי.

נור: גם אני הייתי רוצה לשתף במה זה עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי.

התנגדות

קול מן התיאוריה

התנגדות יכולה להתרחש גם ברמה הפרטית וגם ברמה הקולקטיבית. היא יכולה לעטות מגוון רחב של צורות, מפעולות זעירות וכמעט בלתי ניתנות להבחנה מחתרנות בחיי היום-יום ועד לפעולות ישירות, לעיתים אלימות, ברמה החברתית. מטרתן האולטימטיבית היא לשנות את הסדר החברתי הקיים. (Dominelli & Campling, 2002, p. 12)

בעבודה הטיפולית עם אנשים, משימתו של העובד הסוציאלי האנטי-דכאני היא לפתוח מרחבי שיח שבהם יוכלו משתמשי השירותים לפתח את סיפורם הפרשני האישי באופן שיאפשר להם לתת משמעות לחוויותיהם, ולהבין את הצורות שבהן השיח הדומיננטי פועל לדכא סיפור זה. (Dominelli & Campling, 2002, p. 86)

נראה שתרפיסטים נוטים שלא לבחון את ההתנגדות של הפונה בהקשר של יחסי כוח. במרבית המקרים, פרשנות תרפויטית של התנגדות מטשטשת את יחסי הכוח בין התרפיסט לפונה. לדוגמה: הפרשנות של התנגדות כקונפליקט פנימי נותנת עדיפות לניתוח של העולם הפנימי של הפונה, ומונעת בדיקה של יחסי הכוח שהופכים פרשנות שכזו לפריווילגית. (Guilfoyle, 2005, 107)

נור: בשבילי עבודה סוציאלית ביקורתית היא הצורה העכשווית להתנגדות. זו הדרך העדכנית ביותר להתנגד למשטר, שמדכא אנשים באמצעות פרוצדורות, תפיסות חברתיות, אמונות, נהלים או יחסים המבליטים את הכוח והפריווילגיות של זה לעומת זה. זו התנגדות לפערים חברתיים ולאופנים שבהם אוכלוסיות שונות מוטבעות בסטיגמות המקבעות אותן בתוך תפקידים חברתיים, מעמדיים, מגדריים ותרבותיים.

זו האפשרות לפעול מתוך אלטרנטיבה למה שקיים, למה שנעשה עד כה ולמה שנחשב "הדרך" שבה העולם עובד. מטרתה של עבודה סוציאלית ביקורתית היא לא לקבל את העולם כמו שהוא ולהסתגל אליו, אלא להרהר ולערער על העולם הזה, לשנות אותו על ידי שינוי של צורות חשיבה ותפיסה של סיטואציות ושל קטגוריות חברתיות ועל ידי שינוי של האנשים עצמם. שינוי דרכי החשיבה מאפשר אימוץ של תפיסות שוויוניות יותר, רגישות יותר ומלאות תקווה ביחס לאדם ולמשמעות שיש לו בעולם, לכוחותיו וליכולותיו לשנות את עצמו, את המקום שהוא חי בו ואת העולם. שינוי דרכי החשיבה מאפשר גם יצירה של דרכי פעולה חדשות.

שינוי דרכי החשיבה קשור לשאלה אם יש או אין מציאות אובייקטיבית. אני חושבת שקיימת מציאות אובייקטיבית – רגע שאכן התרחש וקרה בפועל אבל הטענה של אדם שיש לו ידע אובייקטיבי לגבי הרגע הזה היא מוטעית בעיניי, כי כל מה שיש לנו זה אוסף של פרשנויות לאותו רגע. וכל פרשנות כזו קשורה למיקום של המפרש. כל סיפור על אותו רגע בהכרח הופך להיות סיפור סובייקטיבי.

בעבודה סוציאלית ביקורתית יש לנו חובה להקשיב לסיפורים שמספרים לנו אנשים כאל רגעים שקרו באמת, ללא הטלת ספק באמינות שלהם, "קרה או לא קרה". מה שמוטל בספק בעיניי זו הפרשנות הסובייקטיבית שהסיפור מקבל, וזה מוטל בספק כי רק כך תהיה אפשרות לשינוי. היכולת של אנשים לספר משהו ועם הזמן להתייחס אליו באופנים חדשים, זו היכולת של שינוי, של התנגדות.

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

מה שעוד מתבהר לי תוך כדי כתיבה הוא שעבודה סוציאלית ביקורתית פועלת בשני כיוונים בעת ובעונה אחת, שכן השינויים חייבים לקרות גם אצל העו"ס וגם אצל האדם שעמו עובדים, אחרת היא לא מתקיימת במלואה. התהליך של הרהור, ערעור ופתיחות לתפיסות חדשות, לתנועה בגבולות אחרים, תתרחש אצל שני הצדדים. עבודה סוציאלית ביקורתית היא מעצבנת, לא משאירה רגע אחד של מנוחה. היא נותנת הרגשה כאילו מהרגע שקיבלנו עלינו את ההחלטה להתחיל להביט בעולם בעיניים ביקורתיות, כלומר, לראות יחסי כוח, פערים, פגיעה, לראות חוסר צדק ודיכוי, אז אין דרך חזרה. לא נראה לי שיום אחד אפשר לומר ככה פתאום, "זהו, אני הופכת להיות פחות ביקורתית". ונראה לי שההחלטה הזו אצל חלק מהאנשים היא לא "החלטה" אלא היא האופן ההישרדותי היחיד לחיות. זה אולי נכון במיוחד במצבים של מיעוט, החי חיי דיכוי, ללא יכולת לממש את עצמנו ואת יכולותינו. במקרים האלה ההחלטה להביט בעולם בעיניים ביקורתיות היא לא ממש בחירה. למרות זאת, לפעול מתוך עבודה סוציאלית ביקורתית וללמוד עוד על כך, אלו כבר בחירות והחלטות שאנחנו רוצים ושואפים לקבל על עצמנו. או שלא.

רועי: אני לא יודע איך לנסח את זה, אבל זה נשמע כמו טקסט יסוד. כמו מניפסט. סיון: אני שומעת את זה, וזה נשמע לי מאוד גדול. המון דברים שצריך לעשות. זה מאוד מחייב.

רגע של שתיקה

לילך: נכון. אני לא בטוחה אם אני עומדת במחויבות הזו. הרבה פעמים אני מסתכלת אחורה ואומרת לעצמי, "פה לא הצלחתי להביא בחשבון את נקודת המבט של הפונה". נועה: בדיוק קרה לי השבוע משהו שחשבתי שאני חייבת לשתף אתכם. משהו שאני מרגישה שאין לו מקום בהדרכה הקלינית הפרטנית שלי.

נקודת מבט, מיקום עצמי

קול מן התיאוריה

החיפוש של חוקרות פמיניסטיות, המאמצות את תיאוריית נקודת המבט, אחר אמות ופוליטיקה, עוצב בידי שתי תובנות מרכזיות: האחת, שידע הוא תלוי-מיקום ופרספקטיבה; והשנייה, שיש ריבוי של נקודות מבט שמהן אפשר להפיק ידע. (Hekman, 1997, p. 342)

הכרה בחשיבות של הקשבה לידע מהחיים של אנשים החיים בעוני... מציעה פוטנציאל של תרומה ייחודית לגוף הידע הכולל, מפני שהיא משקפת את נקודת המבט של אנשים בשולי החברה על חייהם וגם על החברה ועל מוסדותיה. (Krumer-Nevo, 2005, p. 100)

נועה: לאחרונה החליפו את כל הפחים בשכונה שאני עובדת בה לפחים ענקיים חדשים. בשיטה החדשה יש הפרדה של הפסולת האורגנית, והיא נטמנת בפחים שנסגרים כך שאי אפשר לחטט בהם. שלשום פגשה אותי אחת השכנות ואמרה לי שזה ממש לא בסדר שמחליפים את כל הפחים. לא הבנתי על מה היא מדברת, הרי סוף סוף החליפו את פחי הצפרדע המסריחים לפחים סגורים ונעימים. שאלתי אותה למה היא מתכוונת, והיא המשיכה ואמרה "מה יהיה עכשיו על האנשים שמחפשים אוכל? איפה הם יחפשו עכשיו?" עצרתי לרגע ולא האמנתי כמה מציאות אחת יכולה להיתפס בצורה כל כך שונה אצל שני אנשים מאותו רחוב...

עידית: יש דברים שאנחנו לא יכולים לראות בגלל המקום המאוד מסוים שלנו מול הפונים, לפעמים זה ממש מתחת לאף שלנו ואנחנו לא רואים. עד שהשכנה לא אמרה לך את המשפט הזה, חשבנו שהחלפת הפחים היא יוזמה נהדרת, שהעירייה משקיעה באיכות הסביבה.

אילנה: זה גם באמת יפה שהעירייה משקיעה...

מיכל: מה שהשכנה אמרה לך, זו לא רק הפרשנות הסובייקטיבית שלה, זו פיסת מציאות שמבוססת על נקודת המבט של מי שרואה את הצרכים של אנשים שמחפשים בזבל, והצרכים של האנשים האלו בדרך כלל לא נמצאים בתודעה שלנו.

אילנה: יש לי מקרה מעניין שמטריד אותי שקשור לנושא הזה של נקודות מבט שונות ואיך המציאות נראית אחרת מנקודות מבט שונות. אני יכולה להציג את המקרה הזה.

הדס: אני מציעה שלא נקרא לזה מקרה או תיק. זה תיק [מרימה את התיק שלה]. אנחנו עובדים כאן עם אנשים ולא עם תיקים או מקרים.

כפיר: תכל'ס, אם אנחנו שואפים לעשות עבודה סוציאלית שחושבת שינוי צריך לשים לב לשפה....

ליאורה: אז איך נקרא לזה?

אילנה: סיפור טיפול!

סיפור טיפול

קול מן התיאוריה

השפה המקצועית, העושה שימוש במושגים כמו 'עומס תיקים', 'ביקורי בית', 'תיעוד בתיקים', 'ראיונות קבלה' ועבודה עם 'לקוחות' או 'תיקים', נתפסת ככלי לשוני ליצירת מרחק בין אנשי מקצוע לבין משתמשי השירותים. (Green, Gregory, & Mason, 2006, 452)

דיון אודות סיפורי החיים של משתמשי שירותים אמור... לעודד דרכים חדשות

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

להביט על אירועי עבר והתנהגויות, אשר יעניקו הכרה לכוחותיהם של משתמשי שירותים והתמודדויותיהם ויאפשרו להם להתנגד לדיכוי המופנם הקיים בהם ולנרטיב החברתי-תרבותי שנכפה עליהם... המטרה של דוחות ביקורתיים היא ליצור הבנה מבנית ותרבותית לבעיותיהם של משתמשי שירותים, לחשוף קוראים וארגונים למושגים של זכויות אדם... להחליף סטריאוטיפים שליליים אודות משתמשי שירותים בתפיסה הוליסטית ולעודד יחס מכבד והפחתה של שיפוטיות והאשמה. מטרות אלו הן בעלות חשיבות החורגת מהפונה היחיד שעליו הדוח נכתב. (Weiss-Gal, Levin, & Krumer-Nevo, 2012, p. 4)

אילנה: אז הסיפור הזה הוא של יעקב, בן 35, נשוי ואב לתינוקת בת חודשיים. יעקב נולד באתיופיה, בן בכור בין שלושה בנים לזוג הורים צעירים. יעקב מספר שילדותו הייתה מאושרת. בגיל 12 היגרה משפחתו לישראל, ישר למרכז קליטה במרכז הארץ. לאחר זמן-מה הופנתה המשפחה להתגורר בעיר קטנה בדרום, שם קיבלו דירה קטנה של השיכון הציבורי. בגיל 17 התפרצה אצל יעקב מחלה סכיזו-אפקטיבית. הטריגר להתפרצות היה פיצוץ ששמע כשנסע באוטובוס. יעקב הסתגר בבית ובילה את רוב זמנו במיטה, סבל משינויים במצב הרוח, תחושות קשות של חוסר משמעות וחוסר שליטה על גופו ומחשבות אובדניות. בעקבות זאת, הוא לא גויס לצבא. בתקופה זו החל יעקב לקבל טיפול פסיכיאטרי וקיבל הכרה בביטוח לאומי בשל נכותו הנפשית. בגיל 25 החל לקבל ליווי שיקומי, אך הוא עזב אותה לאחר שנה כי הרגיש שהליווי לא מסייע לו. הוא התמודד עם מצב רוח ירוד, היה מאוד מדוכא ואושפז פעמים רבות בשל ניסיונות אובדניים חוזרים.

ההכרות של יעקב ושלי החלה לפני כארבע שנים, כאשר חזר לקבל שירותי סל שיקום, ומאז אני העובדת הסוציאלית המלווה אותו. כשהכרתי אותו הוא היה מדוכא מאוד ובודד. תחילת הקשר בינינו התאפיינה ביחס של ספקנות וציניות שלו, ולרוב נטה לא לקבל את מה שהצעתי. היו לו טענות קשות על אפליה וגזענות בחברה. הרגשתי שקשה לו לתת בי אמון כאישה שאינה ממוצא אתיופי, ושגם לי קשה להבין את תחושותיו על אפליה. מכיוון שאני מזרחית, הוא היה עסוק בשאלה אם התחנתני עם גבר אשכנזי או מזרחי. כשסיפרתי שבעלי אשכנזי, הוא אמר שבטח הילדים שלי חכמים יותר, כי "שחורים פחות חכמים".

בשלב מסוים הצעתי לו ללכת לעבודה במפעל מוגן, ואחרי חיזור והתעקשות מצידו הוא הסכים. היה לו טוב שם, הוא קיבל ביטחון והחל להתנסות בעבודות עצמאיות יותר, עד שלבסוף הגיע לעבוד בסופר, ושם הוא עובד עד היום במשרה מלאה, לשביעות רצון מעסיקו. הוא מרוויח 18 ש"ח לשעה (פחות משכר המינימום – 25 ש"ח), נהנה בחברת האנשים שהוא עובד איתם, מחויב מאוד לעבודתו ואוהב אותה. בתקופה זו הוא גם הכיר את זוגתו ולפני כשנה הם התחתנו. הוא מרגיש

נינוח יותר ומאושר, ובשנתיים האחרונות מצבו הרגשי טוב ומאוזן. במקביל, המשיך להיבנות בינינו קשר קרוב יותר ופתיחות רבה יותר, ואני מרגישה שהוא סומך עליי.

אני רוצה לשתף אתכם במקרה שקרה ליעקב לפני כשנה ועדיין לא נפתר. הוא קיבל טיפול דנטלי במסגרת סל שיקום במרפאת שיניים, העובדת עם משרד הבריאות. זמן קצר אחרי הטיפול, נפלו שני כתרים שהורכבו בשיניו הקדמיות. יעקב חשש כי המקום יזדהם ופניו יתנפחו וחש מבוכה ממראהו. יחד פנינו למרפאה, אך זו התנערה מאחריותה לגבי טיב הטיפול. המשכנו ופנינו לרופא השיניים המחוזי, וזה קבע כי על המרפאה לתקן ולהרכיב ליעקב שתי שיניים חדשות. חשבנו שבזה פתרנו את הבעיה. ואכן בשיחה עם מנהלת המרפאה נקבע ליעקב תור לטיפול שיניים, אך הוא התבקש להגיע עם ליווי, בקשה לא שגרתית שלא הופנתה כלפיו בעבר וגם אינה מופנית בדרך כלל כלפי מטופלים אחרים שמגיעים לטיפול שיניים. יעקב ציפה מאוד לטיפול, כי חלפה כבר חצי שנה והוא סבל מכך ששתי שיניו הקדמיות חסרות, והוא לקח יום חופש מהעבודה והגיע למרפאה מלווה באמו. אבל במרפאה לא הסכימו לקבלו בטענה, שהיה עליו להגיע בליווי של מדריך שיקומי. יעקב התקומם וכעס, הרגיש שנעשה לו עוול והתווכח עם מנהלת המרפאה. היא אמרה כי הוא תוקפני מאוד ולא יקבל שירות, וביקשה ממנו לעזוב את המקום. בכעסו הרב פנה מיד להנהלת המחוז של משרד הבריאות, שנמצאת בסמוך, והתלונן לפני הפקידה על מה שקרה. הפקידה ניסתה להרגיעו ללא הצלחה. בשל הרעש שהקים יצאו מהמשרדים עובדי המשרד וניסו להרגיעו. לבסוף הגיעו מאבטחים ופינו אותו מהמשרד.

משרד הבריאות שלח אלינו מכתב חריף, ובו נאמר כי הם רואים את התנהגותו בחומרה רבה, כי אינם מוכנים להיות סובלניים לתוקפנות של יעקב, וכי על צוות השיקום לעבוד עמו בתוכנית מקיפה על הכעס ושליטתו בו.

כשהגיע אליי מיד לאחר מכן היה נסער מאוד, פגוע ונעלב. הוא דיבר על גזענות כלפיו בשל מוצאו. "אם הייתי לבן, אשכנזי, ולא חולה במחלת נפש, ואם הייתי יודע לדבר, להסביר את חוסר הצדק והכאב שלי, זה היה אחרת". הוא הסביר לי שהטריח את אמו ולקח יום חופש במיוחד, שהמרפאה חיפשה ומצאה אמתלה לא לטפל בו כנקמה על שפניו בתלונה כלפיהם לרופא השיניים המחוזי, ושפנה למשרד הבריאות כי הרגיש שנעשה לו עוול. הוא תיאר אכזבה גדולה מכך שציפה להבנה ולמענה ממשרד הבריאות, אך הואשם כתוקפני ומאיים.

לאחר שהקראתי לו את המכתב ממשרד הבריאות על התקרית וניסיתי להראות לו את הסיפור מנקודת המבט שלהם, הוא סירב להאמין שאכן העובדים שם הרגישו איום או סכנה. "אם היו אומרים לי שאין מה לעשות והיו מבקשים שאעזוב, הייתי הולך מיד. את יודעת שבחיים לא הייתי פוגע בזכוב. אני באתי אליהם עם הכאב שלי. מי יעזור לי אם לא משרד הבריאות?".

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

בפגישות שקיימנו לאחר האירוע, יעקב טען ש"כולם גזענים" – המרפאה, משרד הבריאות ואף צוות השיקום. הרגשתי אמפתיה והבנה לכאב שלו, אבל גם דאגתי לו. חשבתי לעצמי כיצד אני, או כל אחד מהעובדים של משרד הבריאות, היה מגיב אם היינו נאלצים להסתובב ללא טיפול וללא שתי שיניים קדמיות במשך חצי שנה. הרגשתי מחויבות אליו ולקשר בינינו וראיתי בבירור את יחסי הכוחות: הוא מול המוסדות השונים. מצד שני חשתי תסכול וחוסר אונים מול העיקשות והדבקות שלו בנרטיב שלו, מבלי יכולת לראות כיצד אחרים חוו את התנהגותו ומבלי יכולת לבחון אם התנהגותו שירתה אותו. רצייתי שיבין שהתנהגותו התוקפנית היא בעייתית ויכולה לפגוע בו, גם אם כעסו היה מוצדק.

בשיחותיי עם יעקב עיבדנו את חוויית הגזענות, אי הצדק והאפליה שחוה, וניסינו לחשוב ביחד איך הסביבה תפסה אותו ואיך הוא יכול לעמוד על שלו בצורה אסרטיבית מבלי להיחוו כאגרסיבי. במקביל, התייצבתי לצדו מול המרפאה, משרד הבריאות ואפילו מול השירות שבו אני עובדת – הלכתי יחד עם המנהלת שלי לפגישה עם מנהלת מרפאת השיניים, פנינו שוב לרופא המחוזי, והוא ביקש שנסדיר את העניין מול המרפאה. כאשר דרך זו לא עלתה יפה, ניסינו לפנות למרפאה אחרת של משרד הבריאות, אך הם לא הסכימו לקבלו מכיוון שהכסף עבור הטיפול כבר עבר למרפאה הראשונה שבה טופל.

בינתיים חלפה כמעט שנה מאז שהכול התחיל, ויעקב עדיין ללא שתי שיניים הקדמיות. במסיבת הבריתה לבתו הקטנה, שהתקיימה לא מזמן, השתדל לחייך בפה סגור בצילומי האירוע.

אני עסוקה בשאלות על מה שקרה שם. קודם כול, מה אני יכולה לעשות כדי שיטפלו בשיניים שלו. ואחר כך, אני מרגישה קרועה בין הרצון שלי שיעקב יבין שהתנהגותו הייתה בעייתית לבין הכעס על המרפאה ומשרד הבריאות שנהגו בו באופן לא צודק. איך מיישבים את זה?

לדבר אמת אל מול כוח (speaking truth to power)

קול מן התיאוריה

[משימתו של העובד הסוציאלי האנטי דכאני] היא לתת תוקף לזכותם של לקוחות להסביר את חייהם בדרך ייחודית ובכך לסייע בהעצמתם. זאת בניגוד לטיפול מסורתי, השואף למסגר מחדש את סיפורו של הלקוח בצורה שתטמיע אותו בתוך השיח הדומיננטי. (Dominelli & Campling, 2002, p. 86)

אין שביל ביניים נוח שבו אדם יכול להיות 'ניטרלי' על הרצף המתמשך שבין מדוכא לבין בעל פריווילגיה. (Sakamoto & Pitner, 2005, 448)

יובל: זה פשוט מעצבן.

סיון: זה הרכה יותר ממעצבן בעיניי, יש פה אלימות בוטה של המערכת.

שמרית: השאלה היא איך מבינים את הכעס שלו ואיך אפשר להתמודד איתו?

סילבינה: למה צריך להתעסק עכשיו בכעס שלו? עצם זה שאנחנו מתעסקים בכעס הופך אותו לבעיה. הכעס שלו הוא לא הבעיה; העוול שנעשה לו הוא הבעיה, ועליו צריך לדבר. כשאני כועסת גם אני לא נמצאת בשליטה מלאה, אבל אף אחד לא דורש ממני ללכת לטיפול כדי לשלוט בכעסים.

ארנון: בעצם אילנה, את מדברת על שני גורמים שיש להם בעיה בתגובה מותאמת, כי התגובה של המרפאה ומשרד הבריאות נשמעת לא מותאמת וגם התגובה של יעקב לא מותאמת, ואת כאילו צריכה להחזיק את שני הצדדים שמגיבים באופן לא מותאם.

אילנה: ממש ככה!

סיון: אבל מה לא מותאם בתגובות שלו?! אני לא בטוחה שהתגובות שלו לא מותאמות.

מיכל: הוא מבין את יחסי הכוח. הוא מבין שהוא חלש מול המערכת, שזה שהוא אתיופי ומתמודד זה לא לטובתו. הוא מתמודד עם הגמוניה שיש לה כוח להגדיר אותו, והיא רואה אותו כאדם אלים ומסוכן; זה קשור כמובן גם לזה שהוא גבר שחור. לעומת זאת, את שמכירה אותו וקרובה אליו, זה לא משהו שעבר לך בראש בכלל.

אילנה: כן, הוא לא מפחיד אותי בכלל. אני מכירה אותו ארבע שנים ואני יודעת שהוא לא תוקפני או אלים. אבל יש משהו שמבלבל אותי, כי אם במשרד הבריאות נאלצו להביא מאבטח כנראה שהתגובה שלו נתפסה אצלם כלא מותאמת ...

הדס: הוא לא מפחיד אותך כי הקשר שלכם כל כך חזק, מורגש שזה קשר ממש ייחודי, יש ביניכם שותפות אמיתית שמאפשרת לו להגיד לך את הדברים האמיתיים האלה.

כפיר: מזל שזה לא נגמר באשפוז ... אדם תוקפני, נפגע נפש, שחור וגדול...

אילנה: המזל הגדול היה שבאותו בוקר, לפני שהוא הלך למרפאת השיניים, הוא עבר את הבדיקה התקופתית אצל הפסיכיאטר ונמצא יציב במצבו הנפשי. אחת השאלות הראשונות ששאלו אותנו אחרי המקרה הייתה מתי ראה אותו פסיכיאטר. אבל כן, יכלו גם לאשפוז אותו בעקבות ההתנהגות הזו.

סילבינה: ככה הרגולטור צובר כוח ומעניש את מי שמתנגד לו, זה לא ספציפי לנפגעי נפש, יש המון פרקטיקות שמתמשים בהן כדי להעניש פונים...

נור [מתפרצת]: לפעמים נדמה לי, שיש מקומות שכועסים בכלל שיש פונים. הרי משרד הבריאות, העירייה, עמידר, ביטוח לאומי, הם מוסדות שאמורים לשרת את האזרח, ולא

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

משנה מהי הסיבה שבגללה הוא מבקש שירות. אבל איכשהו בתוך הסיטואציות האלה תמיד יש שעתוק של יחסי הכוח ויחסי הריבוד בחברה, ובמקום שאנשים יקבלו עזרה הם מקבלים יחס שמבהיר להם שיש שווים יותר ושווים פחות. **ליאורה:** זה נשמע שיעקב ואילנה כאילו חיים בעולם נפרד משאר אנשי המקצוע, כי הם לא מוכנים לקבל שזה בסדר שלאדם אין שיניים.

להיות נגוע

קול מן התיאוריה

התנגדות לסדר יום ניאורליברלי הפועל נגד האינטרסים של משתמשי השירותים תסתיים באופן בלתי נמנע בקונפליקט. (Turbett, 2013, p. 229)

[עובדים סוציאליים] תיארו את סביבתם המקצועית כסביבה שיש בה רמות גבוהות של פיקוח ומעקב אחר ציות למדיניות ולהליכים הממסדיים... התארגנות לפעולה מתוך ארגונים אלו הפכה לקשה ולא מציאותית מפני שהעובדים הגיעו לקצה גבול היכולת שלהם, היו מותשים ועייפים. (Smith, 2007, p. 45)

שדה שיח [מקצועי], לצד תפקידו כממקם ומגדיר [גישות, תפקידים ומטרות], יכול גם להדיר סובייקטים אשר חושבים או פועלים בדרך שונה מהמקובלת... ביטויים של אמפתיה והענקת תמיכה למשתמשי שירותים, או, באותה מידה של חשיבות, סירוב של עובד לאמץ התערבויות בעלות אופי מעניש, מזהות כולן כפעולות בעלות פוטנציאל סוטה בתוך גבולות המחלקות לעבודה סוציאלית. (Carey & Foster, 2011, pp. 582, 589)

שמרית: אפשר לראות את הכוח של ההגמוניה גם באופן שאנשי מקצוע אחרים מגיבים אליך, אילנה, בסיטואציה הזו. אם את מצדיקה אותו, את נתפסת כאילו את עומדת לצידו והופכת להיות "לא בסדר". את מיד יכולה להיות מואשמת בזה שאת סובלת מהזדהות יתר או משהו כזה.

אילנה: יש אנשי מקצוע שרואים אותי כאילו שאני נגועה, infected. אומנם אחרים רואים בזה יתרון, כי אני עומדת לצד הפונים; אבל לפעמים זה עובד לרעתי, כי אנשים מתייחסים אליי כאילו אני לא מקצועית.

עידית: הדרך הכי קלה להשתיק איש מקצוע זה לפקפק במקצועיותו. להגיד לך שזו הזדהות יתר זה להגיד לך שאת לא מקצועית. זה יכול להיות נורא משתק. גם לי זה קורה לפעמים. ואם אתה צעיר במקצוע – אז במיוחד זה מאיים. חשוב לראות שמי שאומר את זה הוא לא יותר מקצועי, אלא הוא פשוט משתמש בפרקטיקה שקופה שמטרתה להשתיק אנשים שחושבים אחרת.

אילנה: הייתי כל כך לבד כשהדברים האלה קרו. הרגשתי קצת כמו שהוא מרגיש,

הרגשתי כל כך לבד. כשהעליתי את הסיפור כאן, הקבוצה נתנה לי כוח. תחושה שאני יכולה להתמודד עם הסיטואציה.

שמרית: אני כבר אמרתי את זה הרבה פעמים. אני באה הנה כדי להיות חלק מקבוצה, שווה בין שווים, כי לפעמים זה המקום היחידי שבו אני יכולה לשאול שאלות. לעצור לרגע ולחשוב.

מהי פעולה ביקורתית?

קול מן התיאוריה

...ואז החלה להופיע עבודה סוציאלית קולקטיבית, שמיקמה בעיות של פונים בתוך הקשר של חברות לא שיווניות. אבל בתוך תנועה זו עלו גם מחלוקות שונות. לדוגמה: אם עבודה סוציאלית רדיקלית מעדיפה עבודה קולקטיבית וקהילתית, מה אמורים לעשות עובדים כאשר הם עוסקים באינדיווידואלים ובמשפחות המתמודדות עם בעיות ספציפיות? (Lavalette, 2011, p. 5)

עבודה סוציאלית היא תמיד פעולה, חשיבה ביקורתית היא גם פעולה בפני עצמה וגם מנוע לפעולה. (Adams, Dominelli, & Payne, 2009a, p. 9)

כפיר: רגע, אני רוצה להבין: אז מה אנחנו יכולים לעשות מכאן? דיברנו, שיתפנו וניתחנו, אבל זהו? בסוף הרי הוא נשאר בלי שיניים.

יובל: זה הרבה פעמים חוזר לאותה שאלה – מה אנחנו עושים כאן? אנחנו רק מדברים או גם עושים משהו?

סילבינה: אבל בעיניי הפעולה והדיבור הם לא נפרדים. בעיניי, המחשבה על מה שאנחנו עושים תשנה את הפעולה.

ארנון: בסדר, אבל יעקב עדיין בלי שיניים, ועדיין מתייחסים לאנשים שמתמודדים עם מחלת נפש בצורה כזו.

אילנה: אני לא מקבלת את זה. העובדה שבאתי הנה ודיברתי וחשבתי אתכם על כך, כבר משנה אצלי הרבה דברים. מאפשרת לי לראות אופציות שלא ראיתי, מחזקת אותי. הבנתי שאני לא לבד, שהמאבק שלי להיות לצידו היה נכון ומוצדק גם מבחינה מוסרית וגם מבחינה מקצועית. תוך כדי שיחתנו הבנתי שאסור לי לעצור, שאני צריכה לפנות לרופא השיניים הארצי, האחראי על כל מרפאות השיניים של משרד הבריאות בישראל. זאת לא פעולה?

נור: זו פעולה, אבל מה עם הרובד הנוסף של לעשות עוד משהו?

כפיר: כמו מה?

מיכל: אינטרנט, תקשורת, הפגנה... לא חסר מה לעשות. בוודאי יש עוד אנשים שמתמודדים עם סיפור דומה לזה של יעקב.

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

רועי: אני לא מסכים עם זה שבשביל להיות עובד סוציאלי ביקורתי אני חייב לצאת לרחובות. זאת אופציה אחת, אבל חלק מהעניין בעבודה ביקורתית זה להבין שיש הרבה מה לעשות גם בתחום של הבנת הבעיה ואת תפקידנו מולה, ומול הפונה ומול אנשי מקצוע אחרים.

ליאורה: אנחנו עוסקים כבר יותר משנה בשאלה מהי מטרת הקבוצה ומהם הכלים שבאמצעותם אנחנו רוצים לפעול. אנחנו עוסקים בשאלה אם אנחנו קבוצת תמיכה או קבוצת פעולה. אבל נראה לי שבסיפור של אילנה קיימים שני הדברים, היא גם עשתה פעולות כדי לשנות את המציאות הקונקרטית, כדי לשנות את היחס של מרפאת השיניים וכדי שיעקב יקבל את הטיפול שמגיע לו, וגם ניסתה להתמודד עם המשמעות של הסיפור הזה על יעקב ועל היחסים ביניהם, וגם עלייך, אילנה, כאשת מקצוע מול אנשי מקצוע אחרים. בכל אופן ברמת הקבוצה נראה לי שכנראה משהו במה שעשינו עד עכשיו הוא בסדר, כי עובדה שאנחנו פה.

נועה: טוב, אז אולי ננסה לחזור לשאלה שהתחלנו איתה, מה זו עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי.

להכיל מורכבות

קול מן התיאוריה

רגשות או חוויות, שלא עברו תהליך של חשיבה וייצוג, מתורגמות בתהליך ההכלה למחשבות או לחוויות בעלות ייצוג. החיבור בין רגשות ומחשבות יוצר התפתחות רגשית וקוגניטיבית – את היכולת להרחיק – ותורם להבניה של מסגרות לחשיבה... אם הכלה תתפתח בצורה הוליסטית המכירה בגיוון ובתלות ההדדית של מקורות ידע ותנאי עבודה, יש היתכנות סבירה להופעתה של "פרקטיקה מיטבית". (Ruch, 2007, pp. 662, 676)

אחת ממשימות המפתח של הפרדיגמה הביקורתית החדשה בעבודה סוציאלית היא לנוע מעבר לסטריליות של חשיבה חובקת-כול, להכיר במורכבות ולשבור... קטבים ניגודיים וקטגוריות גסות. נדרשת פרקטיקה שבה יש הבנה נזילה יותר של כוח, סוכנות אנושית ויצירתיות, פרקטיקה שבה דאגות בנוגע לסוגיות אמנציפטוריות נטועות בתוך חיי היומיום – הפוליטיקה של החיים – של משתמשי שירותים ושל עובדים סוציאליים. (Ferguson, 2003, pp. 1009)

סיוון: מאוד קשה לי לכתוב ולהביא למילים את המחשבות – מה זו עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי. אני "תקועה" עם המילה "להחזיק" ומחפשת דרך להסביר מה זה בשבילי. כבר כמה ימים אני מסתובבת עם הדימוי של עגלת השוק שלי, שלפעמים יוצא לנו להסתובב יחד בשוק באר-שבע של ימי השישי.

עגלת השוק שלי באה איתי מברזיל לישראל אחרי שחייתי שם שנתיים. היא מאוד

שלי ומסמלת עבורי תקופה של משבר וצמיחה, התמודדות עם עצמי. העגלה "גאונית" בעיניי כי היא כולה ממתכת, בנויה שתי קומות, כך שאפשר להפריד בין הירקות הקשים והרכים. היא פתוחה ושקופה, "מאוררת", כך שהירקות והפירות פחות נמעכים, וגם אם כן, הם בעצם נמצאים באוויר הפתוח ולא בתוך תיק סגור, ויכולים לטפטף על רצפת השוק המטונפת בלאו הכי, ולא הופכים למסריחים.

העגלה די קטנה; אבל כמה שהיא קטנה, ככה היא מכילה המון מקום. היא מסוגלת להחזיק בתוכה המון תוצרת ולהמשיך לסחוב יפה. איכשהו יש בה תמיד מקום – גם לסלרי הארוך, גם לפומלה הענקית, גם לעגבניות הנמעכות בקלות וגם לתותים העדינים שצריכים להיות גבוה מעל כולם.

נדמה לי שהמחשבות על עגלת השוק שלי לא הגיחו סתם ואולי הן מבטאות את האמונה שעבודה ביקורתית היא קצת עבודה שבה אני צריכה או מנסה להחזיק הרבה דברים ביחד – את מציאות החיים שלי ואת מציאות החיים של הפונה שלי; את הסבל, הכאב והפחד שלי ואת הסבל, הכאב והפחד של הפונה שלי; את הפרשנויות שנאמרות ואת אלה שלא נאמרות; את הכוח המוצהר הנראה לעין, אך בעיקר את הכוח המוסתר, זה שגם אני מפעילה ושמופעל עליי; את התקווה והאמונה שדברים טובים מתרחשים או יכולים להתרחש בחיים האלה; את החרווה להקשיב, הניסיון להבין ולהתחלק בכאב, להקל עליו מעט; את האומץ לכעוס בלי לפחד להביע את זה; את האומץ לומר את האמת שלי, גם אם היא לא תמיד נשמעת "טוב"; את האומץ להיחשף בכנות ולחשוף את כאבם של אחרים ואת כאבי שלי.

וכמו בעבודה הביקורתית שלי זה הרבה יותר יום-יומי, שלפעמים היא מובילה אותי בבטחה ונראית לי עולם ומלואו, ולפעמים היא גורמת להתנגשויות או מרגישה לי "רזה" ולא מספיקה – ככה גם עגלת השוק שלי. לפעמים היא נוסעת מהר בשוק, כאילו פיננו לה מקום. פעמים אחרות היא כל הזמן נתקעת בעגלות אחרות, או, גרוע מזה, באיזו גויאבה רקובה שמשפריצה לי על הרגל. לפעמים היא כבדה מדי וצריך להוריד ממנה כמה שקיות, ולפעמים היא מרגישה ריקה מדי ולא מצדיקה את ההסתובבות בשוק. ובעיקר, הרבה פעמים היא דורשת ממני שאסדר אותה מחדש באמצע הסיבוב. זה קורה בעיקר כשאני עושה את הקניות מהר-מהר ללא תכנון. אז אני פשוט עוצרת באמצע השוק, מוציאה קצת את השקיות שלמעלה, נזכרת מה יש ומארגנת את הערימה בשתי הקומות מחדש.

פוליטיקה של תקווה

קול מן התיאוריה

תקווה ביקורתית... מתייחסת לפעולה מלאת תקווה המבוססת על ניתוח ביקורתי של הסיטואציה ועל ההכרה שרצון בלבד אינו מספיק כדי ליצור שינוי. [תקווה

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

ביקורתית] כרוכה בהבנה של הכוחות היוצרים אי צדק, וביכולת לדמיין את העולם ללא כוחות אלו וללא אי צדק. (James et al., 2010, p. 27)
בניסיונו ליצור פרויקט המתנגד להגמוניה, וחיבורים חדשים של סולידריות בזמנים קשים, נוכל להפסיד הרבה, אך להרוויח את הכול. (Garrett, 2013, p. 215)

יובל: בשבילי, עבודה סוציאלית ביקורתית היא קודם כול מפגש. מפגש עם האחר ומציאות חייו, מפגש עם עצמי ומציאות חיי, מפגש עם הכוחות הסמויים המשפיעים על העולם, מפגש עם כאב, מפגש עם בלבול, מפגש עם אפשרויות, מפגש עם יצירתיות, מפגש עם הרצון לשנות אך גם עם החששות הנלווים לו.

עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי היא גם מילים ושפה וביטוי של כל מיני חוויות שפגשתי בעבר ולא ידעתי להסביר. היא ממשיגה את כאב הבטן שחשתי כשאבא שעמו עבדתי אמר לי שהעבודה שבנו נמצא במסגרת החוץ-ביתית שבה אני עובד רק מרחיקה בינו לבין ילדיו. אז, לא יכולתי לשאת את הדברים והתקשיתי אפילו להקשיב לו, כי הייתי בטוח שאני מציל את הילד. אך בפנים היה בי חלק שהרגיש שיש משהו בדבריו, הבטן כאבה לי, ולא היו לי מילים להסביר מדוע; או כשהבנתי שבעקבות תהליך ההפרטה תקציב משרד הרווחה למסגרות חוץ-ביתיות נקבע על פי מספר הילדים השוהים בהן והתחלתי להרהר במשמעויות הפרקטיות של מדיניות זו; או כשלקחתי חלק בפגישות שכונו 'דיונים מקצועיים', שבהם תואמו עמדות של גורמי מקצוע לקראת ועדות תכנון טיפול והערכה ללא ההורים; או כשהייתי צריך להגיד לאימא שלמרות שהגיעה למפגש, המפגש מבוטל כי איחרה ברבע שעה. וכש...

עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי היא גם ויתור. ויתור על כוח, ויתור על תחושה של מקצוען יודע-כול, ויתור על החוויה שהמקום שלי הוא שקוף, שהפריווילגיות שלי הן לא חלק מדיכוי, ויתור על תשובות מוחלטות, ויתור על בטחון.

עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי היא תהליך. מה שחשבתי לפני חצי שנה זה לא מה שאני כותב עכשיו, ואני כבר מבין שזה לא מה שאכתוב בעוד חצי שנה. עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי זה למצוא מרחב שיאפשר תנועה. תנועה בין הפנימי לחיצוני, בין האישי לחברתי, בין המקצועי לחברי, ובין הברור והמוכן מאליו למחשבה שעדיין לא נחשבה.

עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי היא אמונה (שדורשת גם מידה מסוימת של ויתור על ציניות... שוב ויתור). אמונה באדם שעימו אני עובד, אמונה בעצמי, אמונה בכוח של היחיד, אמונה בכוח של היום-יומי, אמונה ששינוי רחב הוא אפשרי. עבודה סוציאלית ביקורתית בשבילי היא תקווה.

במסגרת הדיון, החורג מגבולות הטקסט הפרפורמטיבי, אנו מבקשים לבחון את תרומת המאמר בשתי זירות: ראשית, אנו מבקשים לבחון את תרומתה של הגישה הפרפורמטיבית למחקר בעבודה סוציאלית; שנית, אנו מבקשים לבחון את תרומתו של הטקסט הספציפי שיצרנו לגוף הידע בעבודה סוציאלית ביקורתית. בנוסף, נציג מבט ביקורתי על עבודת הקבוצה ועל הפרפורמנס עצמו.

תרומת הגישה הפרפורמטיבית למחקר בעבודה סוציאלית

הגישה הפרפורמטיבית מציעה שימוש ברפלקסיביות ביקורתית (critical reflection) בדרך המגשרת בין מחשבה, דיבור ופעולה, במטרה לחשוף ולאתגר הנחות יסוד הגמוניות בחברה, יחסי כוח ויחסי עוצמה בפרקטיקה (Brookfield, 2009). הפרפורמנס הוא מדיום חיוני לקיומה של אותה רפלקסיביות ביקורתית, והוא מאפשר להפוך מושגים תיאורטיים, שהם אובייקט ללימוד פורמלי, למושגים חיים, הנושאים משמעויות אישיות ייחודיות, וגם השלכות לפרקטיקה.

הפרפורמנס הוא תוצר של למידה משותפת, המבוססת על ידע אישי ומקצועי ועל בחינה מתמשכת של המיקום האישי והחברתי של חברי הקבוצה. לאורך הטקסט אפשר לראות כיצד הקבוצה משמשת את חבריה ככלי לתרגום ותרגול של רעיונות ביקורתיים בעבודה סוציאלית. חברי הקבוצה מתארים אותה כמרחב המאפשר להם לומר דברים שאין להם מקום בהקשרים אחרים, ומאפשר חוויה של 'ביחד' הנותנת מענה למבט השיפוטי שמופנה כלפי חשיבה ופרקטיקה ביקורתית בשטח. כך, למשל, נועה סיפרה על השיחה שניהלה עם אישה בשכונה שבה היא עובדת על פחי הזבל בשכונה, שיחה שלא היה לה מקום בהדרכה הקלינית שלה. אילנה אומרת שהשיתוף של סיפור הטיפול בקבוצה העניק לה כוח, הפיג את תחושת הבדידות שחוותה ואפשר לה לבחון נקודות מבט והנחות יסוד שהובילו אותה להתמודדות ופעולה חדשים. באמצעות הלמידה המשותפת והצגתה, חברי הקבוצה לא רק עושים שינוי שמתרחש מחוץ להם, אלא משתנים בעצמם.

הפרפורמנס מציע לראות בטקסט הכתוב פעולה של ממש, שכן, בנוסף לקריאה דמומה של הטקסט הכתוב, אפשר לקרוא אותו בקול או להציגו בכיתה. בהסתמך על ניסיוננו מהצגת הטקסט בשני אירועים אקדמיים ומקצועיים, דרך יעילה לעשות זאת היא להציגו כאשר הקהל והמשתתפים יוצרים מעגל אחד, ודיון עם הקהל מתפתח מיד בתום הקראת הטקסט. פעולה כזו מפתיעה את המאזינים, ומעוררת אותם להקשבה אקטיבית, לבחינה עצמית ולהשתתפות. הפרפורמנס מאפשר לראות במאמר טקסט פתוח ודיאלוגי (Finley, 2008), המקשר בין טקסטים קנוניים בעבודה סוציאלית ביקורתית לטקסטים אישיים ועכשוויים, ומאפשר לעובדים סוציאליים לזכור תשוקות

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

מקצועיות, לבחון את התנאים למימושן, לזהות ולבקר אתרים של כוח חברתי ולהתחייב מחדש לערכים המקצועיים של שינוי וצדק חברתי.

תרומת הפרפורמנס 'עבודה סוציאלית חושבת שינוי' לגוף הידע של עבודה סוציאלית ביקורתית

התהליך הקבוצתי המתואר במאמר הנוכחי מציג את העבודה הסוציאלית הביקורתית כמרחב של הטלת ספק ושאלות על העצמי האישי והמקצועי ועל יחסי הכוח החברתיים המבנים את אינטראקציות בספירה האישית והפוליטית. בחינת הנחות יסוד שעומדות בבסיס יחסי הכוח החברתיים, שהיא סוגיה מרכזית בעבודה סוציאלית ביקורתית (Fook, 2003; Fook & Gardner, 2007; Morley, 2012; Sakamoto & Pitner, 2005), מלווה את הפרפורמנס לכל אורכו. חברי הקבוצה שואלים שאלות על מושגים מקובלים בחייהם המקצועיים. כך, למשל, ליאורה מטילה ספק במושג 'בחירה חופשית' ונור מציעה פרשנות ביקורתית למושג 'התנגדות'. שתיהן קושרות את המושגים הללו בקשר הדוק למיקום החברתי, ומציעות בכך תפיסה השונה מהתפיסה המקצועית המסורתית, הבוחנת את המושג בתוך הקשר אינדיווידואלי בלבד (וייס, 2005). בדומה, הספקות שליאורה מעלה בנוגע לשאלה 'מהו ידע?' ומה המקום שמקבל הידע של הנערות שעימן היא עוברת בתוך התהליך הטיפולי מאפשרים להבין את הצורה שבה עמדה אפיסטימולוגית ביקורתית (Kincheloe, 2005) באה לידי ביטוי בעבודתה היומיומית, זאת בניגוד לגישות מסורתיות בעבודה הסוציאלית, הרואות בידע תוצר של מומחיות (Rossiter, 2011). בחינה ביקורתית של הנחות יסוד ושל מושגים מקצועיים נוכחת גם בדיון של חברי הקבוצה בשאלה "מה זו פעולה?", הן ביחס לסיפור הטיפול והן ביחס למטרת הקבוצה. בדומה לכותבים ביקורתיים שונים (Adams, Dominelli, & Payne, 2002; Lavie-Ajayi & Nakash, 2015; 2009a), מציעה הקבוצה כי פעולה ביקורתית יכולה להתרחש בשני מישורים בו זמנית – גם במציאות הקונקרטית וגם בעולם הפנימי. הטקסט מדגים כיצד דיבור משתף במרחב ביקורתי יכול להוביל בסופו של דבר לשינוי ממשי של הפרקטיקה.

הטלת ספק וערעור הנחות יסוד בדבר יחסי כוח חברתיים מביאים את העובדים הסוציאליים הביקורתיים לחפש דרכים שונות להתנגד לסדר החברתי, להרחיב את האפשרויות השונות שבהן אפשר לנתח את המציאות ולדבר אמת מול כוח (Lavalette, 2011). אפשר לזהות זאת בתגובתם של משתתפי הקבוצה לסיפור הטיפול של יעקב: ניתוח מסורתי, המתמקד באינדיווידואליזציה של בעיות (וייס, 2005; Dominelli, 1996), היה בוחר להאיר את הכשלים והאלימות של יעקב בתוך הסיטואציה. במקום זאת, הניתוח של חברי הקבוצה שופך אור על המורכבות של הצטלבות המיקומים החברתיים של יעקב – מתמודד עם מחלת נפש, ממוצא אתיופי – כדי להסביר את התנהגותו.

בנוסף, מציב הדיון הקבוצתי את התנהגותו בתוך ההקשר של אלימות המערכת והפרקטיקות הממשטרות המופעלות כלפיו.

הסירוב לקבל את הסדר החברתי עלול להוביל עובדים סוציאליים ביקורתיים לבדידות מקצועית. זו מתבטאת בדבריהם ובתגובתם של אנשי מקצוע המנסים לבטל את נקודת המבט הביקורתית. כך לדוגמה מתארים חברי הקבוצה מצבים שבהם טוענים כלפיהם שהם סובלים מ"הזדהות-יתר" או מטילים ספק במקצועיותם כאשר הם עומדים לצד הפונים נגד המערכת.

סוגיה נוספת של הפרפורמנס היא התפיסה של עבודה סוציאלית ביקורתית כצורה של חשיבה ופרקטיקה השואפת שלא להתקבע, להישאר בתנועה, להכיל את הסתירות הרבות שהמציאות יוצרת ואת העמימות העולה מפירוק קטגוריות החברתיות וחשיבה הבינארית. זו סוגיה חשובה, שכן פרשנות שטחית של העקרונות הביקורתיים עלולה לראות בהם אמירות חד-משמעיות, אשר כופות הסבר חד-ממדי על המציאות. לעומת זאת, בדבריה של סיון אפשר לראות ביטוי לצורך להחזיק ולהכיל דברים שונים שלעיתים נתפסים כמנוגדים ביחסי הטיפול, עם הפונים, עם המערכות ועם עצמה. ליאורה כותבת כמה צורך זה הוא "מעייף וקשה, מבלבל, מורכב, לפעמים בלתי אפשרי ומתסכל", ונור כותבת כמה עבודה סוציאלית ביקורתית היא "מעצבנת ולא משאירה רגע למנוחה". כמו כן, אפשר לראות כיצד הקבוצה מנהלת שיח רב-משתתפים מורכב על התהליך שהיא עצמה עוברת וכיצד חברי הקבוצה מנסים לשבור את החציצה שבין חשיבה לפעולה ובין אחריות אישית לאחריות חברתית.

סוגיה נוספת בעבודה סוציאלית ביקורתית, המטופלת בפרפורמנס, היא השאיפה לשינוי. לאורך כל הטקסט הפרפורמטיבי המשתתפים מתייחסים בדרכים שונות למושג שינוי. ליאורה, לדוגמה, מעלה שאלות הנוגעות ליכולת ליצור שינוי בתוך מערכת ממסדית ונור ויובל מדברים על שינוי כתופעה דו-צדדית, שבה שינוי מתרחש גם אצל העובדים הסוציאליים וגם אצל משתמשי השירותים. תפיסה זו של שינוי מתחברת למגמות התייחסות שונות הדנות ביחסי הטיפול כקשר בין שני סובייקטים, המשתנה בעקבות זרימה הדדית של פעולות, דיבור ורגשות (בנג'מין, 2013; זיו, 2004; Mitchell, 2000). הטקסט מדגים את הטענה הביקורתית הרואה בשינוי תהליך המתרחש גם במציאות הממשית אך גם בתודעה של פרטים (Adams et al., 2002; Allan, Pease, & Briskman, 2003; Ife, 2005). חשוב להבחין כי הקבוצה מייחסת משמעות גם לתקווה וליכולת לקוות כרכיב חיוני בפרקטיקה המקצועית. מניסיונו אנו יודעים, כי הרעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית עלולים לעורר בעובדים סוציאליים ייאוש וספקנות, שהם תוצאה של המודעות המוגברת לאלימות המערכתית, לאי השוויון ולאי הצדק בחיי היום-יום. יובל מצביע על תקווה ואמונה בשינוי, גם בקרב פרטים וגם בקרב המערכות והמוסדות החברתיים, כקשורה ביכולת שלו עצמו לחוות שינוי. בכך הוא תורם להבנה לגבי התנאים המאפשרים תקווה.

עבודה סוציאלית חושבת שינוי: אתנוגרפיה פרפורמטיבית על עבודה סוציאלית ביקורתית

לבסוף, אנו מבקשים להציע גם מבט ביקורתי על הקבוצה עצמה. הצגת האתנוגרפיה הפרפורמטיבית בפני קהל עוררה תגובות של התלהבות בצד תגובות של ביקורת, בין "אתם מדברים פשוט על עבודה סוציאלית טובה", לבין מי שחשו שהטקסט, כמו דובריו, מתנשאים על כל מי שמסומן כעובד סוציאלי שאינו ביקורתי. אולם מתחים פנימיים וביקורת עזה הם רכיבים מרכזיים גם בעבודת הקבוצה עצמה. גם במהלך עבודת הקבוצה עולות שאלות שונות על קבוצה ופעולתה: האם אנחנו "ביקורתיים מספיק"? האם אנחנו "ביקורתיים בכלל"? והאם אנו לא חוטאים ביצירת בינאריות בין עבודה סוציאלית ביקורתית ועבודה סוציאלית אחרת? האם אפשר להתנסות בצורת חשיבה חדשה מבלי לקרוא תגר על הקיים ומבלי לעורר ביקורת? כיצד עלינו להתמודד עם פערי כוח ועם הבדלי פריווילגיות בינינו? מה נחשב להשתקה ומה נחשב להבעת ביקורת לגיטימית? מה נחשב לפעולה ומה לשינוי? מהם התנאים ההכרחיים לקיום שיח רב-קולי שיש בו פתיחות וכנות? מאמר זה מבקש להציב נושאים אלו, העומדים בלב ליבה של הפרקטיקה המקצועית, לדיון של אנשי מקצוע במעגלים רחבים, ולהציע את האתנוגרפיה הפרפורמטיבית, על הכתיבה האישית והדיון הקבוצתי, כמדיומים רלוונטיים לעבודה הסוציאלית.

אחרית דבר – סיפור הטיפול

בתקופה שחלפה מאז הצגת סיפור הטיפול של אילנה ויעקב בקבוצה, המאבק על הזכות של יעקב לקבל טיפול שינויים הסתיים בהצלחה. אילנה אכן פנתה לרופא השיניים הארצי, וזה חייב את מנהלת המרפאה לטפל ביעקב. לאחר יותר משנה ללא שיניים קדמיות, כיום שינוי במצב טוב.

מקורות

- בנג'מין, ג. (2013). הכרה והרס: מתווה של אינטר סובייקטיביות. בתוך: ס. א. מיטשל ול. ארון (עורכים), פסיכואנליזה התייחסותית – צמיחתה של מסורת (עמ' 228–261). תולעת ספרים.
- וייס, ע. (2005). העבודה הסוציאלית בראי הביקורת. חברה ורווחה, כ"ה, 249–281.
- וייס-גל, ע. לויזן, ל. וקרומר-נבו, מ. (2012). המבקר, המבוקר והביקורת: התבוננות בדו"ח סוציאלי ביקורתי בעבודה סוציאלית. ביטחון סוציאלי, 95, 89–119.
- זיו, א. (2004). מאובייקט לסובייקט – טיפול פמיניסטי בנשים שנפגעו מהתעללות מינית במשפחה. בתוך: צ. זליגמן, ז. סולומון (עורכות), הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות (עמ' 257–277). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד
- ליבליך, ע., תובל-משיח, ר. וזילבר, ת. (2010). בין השלם לחלקיו, ובין תוכן לצורה. בתוך: ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), שיטות לניתוח נתונים איכותניים (עמ' 21–42). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- Adams, R., Dominelli, L., & Payne, M. (2002). Concluding comments: Facilitating critical practice. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (pp. 304–311). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan
- Adams, R., Dominelli, L., & Payne, M. (2009a). On being critical in social work. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (pp. 1–12). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Adams, R., Dominelli, L., & Payne, M. (2009b). Concluding comment. In R. Adams, L. Dominelli, & M. Payne (Eds.), *Critical practice in social work* (pp. 379–385). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Alexander, B. K. (2005). Performance ethnography: The re-enacting and inciting of culture. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative inquiry* (3rd ed., pp. 411–441). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Allan, J., Pease, B., & Briskman, L. (2003) Introducing critical theories in social work in J. Allan, B. Pease, & L. Briskman (Eds), *Critical social work: An introduction to theories and practices* (pp. 1–15). Crows Nest, NSW: Allen and Unwin.
- Brookfield, S. (2009). The concept of critical reflection: Promises and contradictions. *European Journal of Social Work*, 12, 293–304. doi: 10.1080/13691450902945215
- Campbell, C., & Baikie, G. (2012). Beginning at the beginning: An exploration of critical social work. *Critical Social Work*, 13, 67–81. Retrieved from <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/beginning-at-the-beginning-an-exploration-of-critical-social-work>
- Carey, M., & Foster, V. (2011). Introducing deviant social work: Contextualising the limits of radical social work whilst understanding (fragmented) resistance within the social work labour process. *British Journal of Social Work*, 41, 576–593. doi: 10.1093/bjsw/bcq148
- Conquergood, D. (2002). Performance studies: Interventions and radical research. *Drama Review: A Journal of Performance Studies*, 46, 145–156. doi: 10.1162/105420402320980550
- Denzin, N. K. (2003). *Performance ethnography: Critical pedagogy and the politics of culture*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. L. (Eds.) (2005). *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Diversi, M., & Moreira, C. (2009). *Betweenertalk: Decolonizing knowledge production, pedagogy, and praxis*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Dominelli, L. (1996). Deprofessionalizing social work: Anti-oppressive practice, competencies and postmodernism. *British Journal of Social Work*, 26, 153–175. doi: 10.1093/oxfordjournals.bjsw.a011077
- Dominelli, L. & Campling, J. (2002). *Anti-oppressive social work theory and practice*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan
- Ferguson, H. (2003). Outline of a critical best practice perspective on social work and social care. *British Journal of Social Work*, 33, 1005–1024. doi: 10.1093/bjsw/33.8.1005
- Fierros, E. G. (2009). Using performance ethnography to confront issues of privilege, race, and institutional racism: An account of an arts-based teacher education project. *Multicultural Perspectives*, 11, 3–11. doi: 10.1080/15210960902743896

- Finley, S. (2008). Arts-based inquiry: Performing revolutionary pedagogy. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Collecting and interpreting qualitative materials* (pp. 95–114). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Fook, J. (2003). Critical social work: The current issues. *Qualitative Social Work*, 2, 123–130. doi: 10.1177/1473325003002002001
- Fook, J., & Gardner, F. (2007). *Practising critical reflection: A resource handbook*. Maidenhead, England: Open University Press.
- Gallop, C. J. (2013). Knowing nothing: Understanding new critical social work practice. *Journal of Applied Hermeneutics*. Retrieved from <http://jah.journalhosting.ucalgary.ca/jah/index.php/jah/article/view/44/pdf>
- Garrett, P. M. (2013). *Social work and social theory: Making connections*. Bristol, England: Policy Press.
- Green, R., Gregory, R., & Mason, R. (2006). Professional distance and social work: Stretching the elastic? *Australian Social Work*, 59, 449–461. doi: 10.1080/031240706009 86010
- Guilfoyle, M. (2005). From therapeutic power to resistance? Therapy and cultural hegemony. *Theory & Psychology*, 15, 101–124.
- Hekman, S. (1997). Truth and method: Feminist standpoint theory revisited. *Signs*, 22, 341–365.
- Ife, J. (2005). What is critical social work? In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 3–8). Toronto, Canada: Thompson.
- James, C., Este, D., Bernard, W., Benjamin, A., Lloyd, B., & Turner, T. (2010). *Race and wellbeing: The lives, hopes, and activism of African Canadians*. Halifax, NS, Canada: Fernwood Publishing.
- Kincheloe, J. L. (2005). *Critical constructivism primer*. New York, NY: Peter Lang.
- Kotarba, J. A. (1998). Black men, black voices: The role of the producer in synthetic performance ethnography. *Qualitative Inquiry*, 4, 389–404. doi: 10.1177/107780049800 400305
- Krumer-Nevo, M. (2005). Listening to life knowledge: A new research direction in poverty studies. *International Journal of Social Welfare*, 14, 99–106. doi: 10.1111/j.1369-6866.2005.00346.x
- Lavalette, M. (2011). Introduction. In M. Lavalette (Ed.), *Radical social work today: Social work at the crossroads* (pp. 1–10). Bristol, England: Policy Press.
- Lavie-Ajayi, M., & Nakash, O. (2015). If she had helped me to solve the problem at my workplace, she would have cured me: A critical discourse analysis of a mental health intake. *Qualitative Social Work*. Advance online publication. doi: 10.1177/14733250 15604043
- McDonald, C. (2006). *Challenging social work: The context of practice*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Mitchell, S. A. (2000). *Relationality: From attachment to intersubjectivity*. Mahwah, NJ: Analytic Press
- Moreira, C. (2011). Tales of Conde: Autoethnography and the body politics of performative writing. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, 11, 586–595. doi: 10.1177/1532708611 426114

- Moreira, C. (2013). Mother is not brown: The unmarked performance of keeping the hair straight or the unpolitical racial performance of mother's hair. *Qualitative Inquiry*, 19, 547–551. doi: 10.1177/1077800413494672
- Morley, C. (2012). How does critical reflection develop possibilities for emancipatory change? An example from an empirical research project. *British Journal of Social Work*, 42, 1513–1532. doi: 10.1093/bjsw/bcr153
- Rose, S. M. (2000). Reflections on empowerment-based practice. *Social Work*, 45, 403–412. doi: 10.1093/sw/45.5.403
- Rossiter, A. (2011). Unsettled social work: The challenge of Levinas' ethics. *British Journal of Social Work*, 41, 980–995. doi: 10.1093/bjsw/bcr004
- Ruch, G. (2007). Reflective practice in contemporary child-care social work: The role of containment. *British Journal of Social Work*, 37, 659–680. doi: 10.1093/bjsw/bch277
- Sakamoto, I., & Pitner, R. O. (2005). Use of critical consciousness in anti-oppressive social work practice: Disentangling power dynamics at personal and structural levels. *British Journal of Social Work*, 35, 435–452. doi: 10.1093/bjsw/bch190
- Smith, A. D. (1993). *Fires in the mirror: Crown Heights, Brooklyn, and other identities*. Garden City, NY: Anchor.
- Smith, A. D. (1994). *Twilight: Los Angeles, 1992*. Garden City, NY: Anchor.
- Smith, C. A., & Gallo, A. M. (2007). Applications of performance ethnography in nursing. *Qualitative Health Research*, 17, 521–528. doi: 10.1177/1049732306298755
- Smith, K. (2007). Social work, restructuring and everyday resistance: Best practices gone underground. In D. Bains (Ed.), *Doing anti-oppressive practice: Building transformative politicized social work* (pp.145–159). Halifax, NS, Canada: Fernwood Publishing.
- Spry, T. (2010). Call it swing: A jazz blues autoethnography. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, 10, 271–282. doi: 10.1177/1532708610365476
- Stephens, N., & Delamont, S. (2006). Balancing the Berimbau embodied ethnographic understanding. *Qualitative Inquiry*, 12, 316–339. doi: 10.1177/1077800405284370
- Stepney, P. (2006). Mission impossible? Critical practice in social work. *British Journal of Social Work*, 36, 1289–1307. doi: 10.1177/1077800405284370
- Turbett, C. (2013). Radical social work in the frontline: A survival toolkit for the UK. *Critical and Radical Social Work*, 1, 225–232. doi: 10.1332/204986013X673281
- Weiss-Gal, I., Levin, L., & Krumer-Nevo, M. (2012). Applying critical social work in direct practice with families. *Child & Family Social Work*, 19, 55–64. doi: 10.1111/j.1365-2206.2012.00880.x